

OSMANLI TIBBINDA ‘MÜFRED DEVÂ’ KULLANIMI VE ‘MÜFREDÂT’ ESERLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydır*

Tıp tarihinin geneline baktığımızda, hastalıkların tedavisi için uygulanan başlıca işlemin nebatî, hayvanî, madenî menşe’li “müfred devâlar” (basit devâlar) ve bunların karışımından elde edilen “mürekkebe devâlar” (karışık devâlar) ile yapıldığını görüyoruz. Dolayısıyla Çin medeniyetinden Hint medeniyetine, Grek medeniyetinden İslâm, Osmanlı ve Batı medeniyetine kadar tüm medeniyetlerde bu konuya özel bir önem verildiğini, müfred devâlarla ilgili pek çok eser vücuda getirildiğini söyleyebiliriz.

Bu makalede de Osmanlı dönemine ait (telif/tercüme) Türkçe tıp eserlerinden yola çıkılarak müfred devâların Osmanlı tıp tarihi içindeki yeri, kullanımı ve müfred devâ eserlerinin genel özellikleri üzerinde durulacaktır.**

Tarihçe

İslâm tıp ve eczacılığı, eski Yunan ve İskenderiye okulunun yanısıra eski İran ve Hint geleneğinin zengin mirasını da kullanmış, bu kaynaklar, Kuran-ı Kerim, Peygamber hadisleri (tıbb-ı nebevî) ve Arap Yarımadası’ndaki geleneksel tababet ile birleşerek İslâm tıp ve eczacılığının temelini oluşturmuştur.

İslâm hekimleri uyguladıkları tedavide bilhassa bitkisel devâlardan faydalanmışlar, Eski Yunan kaynaklarında görülmeyen kâfur, demirhindi, ravent, sinameki, cıva gibi birçok yeni devâyı tanıtmış ve kullanmışlardır.

Bu konudaki eserlere gelince, İslâm eczacılığının en önemli kaynağı hiç şüphesiz Dioskorides’in M.S. I. yüzyılda yazdığı, bugün *Materia Medica* adı ile tanınan eserdir. Bu eser, III./IX. yüzyılda İstefan b.Basil ve Huneyn b.İshak tarafından *Kitâbü’l-Haşâiş fi Heyûla’t-Tıbb* adıyla Arapça’ya çevrilmiştir. İslâm tıbbını çok etkileyen ve bu alanla ilgilenenlerin başlıca kaynağı haline gelen eserde, 500 kadar tıbbi bitki resimleriyle tanıtılmakta, tedavi özellikleri anlatılmaktadır.

İslâm medeniyeti döneminde bu konuda önemli katkıları olan hekimlerden biri de Râzî’dir (IX. yüzyıl). Cıvayı bir devâ olarak ilk defa kullanmış, boraks ve güherçileyi tanıtmış; demirhindi, sinameki, hıyarşenberin

tıp ve eczacılıktaki kullanımını tarif etmiştir. Râzî’nin *el-Hâvî* adlı eserinde 829 devâ, özellikleriyle sıralanmaktadır; ayrıca Râzî, bu konuda bağımsız eserler de kaleme almıştır.

İslâm medeniyeti döneminde farmakoloji hakkında yazılmış belki de en mühim eser el-Birunî (XI. yüzyıl) tarafından kaleme alınan *Kitâbü’s-Saydala* adındaki eserdir. Eczacılığın babası olarak tanınan el-Birunî’nin 850 devâyı ayrıntılı olarak tanıttığı eseri, daha sonra bu alanda yazılan eserlere örnek teşkil etmiştir. Ayrıca, İbn Sinâ’nın (XI. yüzyıl) *Kanun fi’t-Tıbb* adlı eserinin müfred devâlara ayırdığı ikinci bölümünü; Ebu’l-Kasım Zehravî’nin 30 kitaptan meydana gelmiş olan *et-Tasrif fi’t-Tıbb* adlı eserinin 27, 28 ve 29. kitaplarını ve XII. yüzyılın en büyük nebatatçısı ve eczacısı kabul edilen el-Gafikî’nin *Kitâbü’l-Edviyetü’l-Müfred* adlı eserini de bu alandaki mühim eserler arasında zikretmek gerekir.

Ancak XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Baytar’ın, müfred devâlar konusunda Osmanlı dünyasında en büyük etkiyi yapmış olan yazar olduğunu söyleyebiliriz. *Câmi’u Müfredâti’l-Edviyye ve’l-Agdiyye* adlı eseri, bu alanda bir zirvedir. Eserde, İbn Baytar, 1400 civarında devâyı ayrıntılı biçimde tanıtmakta ve tıbbî kullanılışlarını vermektedir. Bunların 200’ü nebatî olmak üzere 300 kadarı yeni devâlardır. Eski Yunan ve diğer İslâm âlimlerinin tecrübelerine kendi şahsî müşahede ve tetkiklerini de katarak vücuda getirdiği eseri, XVI. asır ortalarına kadar en mühim edviye kitabı olarak kalmıştır.¹

İslâm tıbbının bir devamı sayabileceğimiz Osmanlı tıbbında da müfred devâlarla ilgili eserler yazılmış; bazen daha evvelki dönemlerde yazılmış olan eserlerin doğrudan tercüme yapılmış -meselâ, İbn Baytâr’ın *Müfredâ’l*’ının üç ayrı tercümesi vardır- bazen de bu eserlere müracaat edilerek derlemeler vücuda getirilmiştir. Osmanlı bilim adamlarının bu konuda orijinal katkılar yapıp yapmadıkları ise, ancak karşılaştırmalı çalışmalar ile tespit edilebilir.

Terminoloji

Tedavide kullanılan bu devâlar, yaygın olarak bilinen ve kullanılan *müfred devâ* isminin yanı sıra, *edviye-i basite*, *yalnız devâlar* veya kısaca *müfred* ya da *basit* olarak isimlendirilmektedir.

Devâ kelimesi Arapça bir isimdir ve sözlüklerde karşılığı “*ilâç, çâre*” olarak verilmiştir. “*Ferd*” kökünden türetilmiş Arapça bir isim olan “*müfred*” kelimesi ise “*basit, mürekkep olmayan; tek, yalnız*” anlamlarıyla karşılır. *Müfredâat* müfred kelimesinin -*ât* eki ile çoğul yapılmış halidir ve çeşitli

* Y. Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. Esentepe Kampüsü – Sakarya.

** Her konuyla ilgili çeşitli yazmalardan verdiğimiz örnek ve deliller sadece adını zikrettiğimiz eserlerle sınırlı değildir. Genellikle benzer örnek ve ifadeleri başka eserlerde de bulmak mümkündür.

¹ Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*. Çev. İlhan Kutluer. İstanbul 1989, s.185-189. Burada konuyla ilgili eser ve katkıların yukarıda adı geçenlerle mahdut olmadığını, makale sınırları çerçevesinde bir özet yapmaya çalıştığımızı ifade etmeliyiz.

sözlüklerde *basitler*, *mürekkep olmayan şeyler*; *toptan bilinen şeylerin ayrıntıları* şeklinde açıklanmaktadır.²

Ancak İslâm ve Osmanlı tıp literatüründe, bu kelimeler biraz daha özel anlamlar kazanmıştır. Muhammed Mü'min Tankabunî, müfred devâlar ile tedâvinin felsefesine de yer verdiği eserinde,³ *devâ*'nın tanımını şöyle verir: “...bir me’kûl ve meşrûb ki beden-i insanda tesiri keyfiyeti ile ola ana devâ dirler”⁴ Bir başka tanımı da XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimlerinden Salih b.Nasrullah’dan aktaralım: “...devâ şol şeydir ki hârâret-i gariziyeden (bedenin tabii sıcaklığından) münfâil oldukda bedende eser idüp ve bedeni bir hâletden hâlet-i âhiriye döndüre ki devâ dirler. Ol hâlet didiğimiz ya hârâret ya bürûdetdir veyahud hârâret ve bürûdetin gayridir”⁵ İbnü'l-Kebîr⁶ de Osmanlı tıbbında da geniş ölçüde kullanılan eserinde *basit* ile *müfred*'in anlamını şöyle açıklamaktadır: “Malûm ola ki bedene vârid olan nesne yani yenilen ve içilen nesne ikiden hâli değildir ya budur ki basitdir veyahud basit olan nesnelere terkib olunmuş nesnedir ve bu makâmda basitden murad oldur ki dürlü dürlü pâreleri bulunması olmaya ve anın cümlesine ne dirler ise bir pâresine dahi ol denile... bazıları basite anınçün basit ve müfred dirler ki mevcut olup zuhûra geldikten sonra yanında olan âhir nesne ile karışmamışdır yani karışıp başka mizâc olmamışdır ve ismde ve tarifde cüz’i küllisine beraberdir nitekim mukaddemâ zikr olundu...”⁷ Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi, yenilen içilen nesnelere insan vücudunda herhangi bir değişiklik meydana getiriyorsa bunlara *devâ* denilmekte; yenilen içilen nesnelere *müfred* yani *basit* olması için de başka bir nesneyle karışmamış, birleşmemiş, dolayısıyla mizâclarının bozulmamış olması gerekmektedir.⁸ *Müfredât* kelimesi ise, *müfredât-ı tıbb*, *tıbb*

² Bkz. F. Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. 3.bs., Ankara 1978; Ş.Sâmî, *Kamus-ı Türkî*. İstanbul 1317 (1899); J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul 1921; F. Steingass, *Persian-English Dictionary*. 6.bs., Great Britain 1977.

³ Muhammed Mü'min Tankabunî'nin 1080/1669'da Farsça yazdığı *Tuhfetu'l-Mü'minin* adlı *müfredât* eseri 1146/1733 yılında Ahmed Sanî tarafından Türkçe'ye *Gunyetü'l-Muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minin* adıyla çevrilmiştir. Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. M.B.Z.Aydın, “18.yüzyıla ait Türkçe ‘müfredât’ kitapları ve Türk tıp tarihi içindeki yeri,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* 7, İstanbul 1998, s.101-120.

⁴ Muhammed Mü'min Tankabunî, *Gunyetü'l-Muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minin*. Çev. Ahmed Sanî, Süleymaniye Ktp., Ayasofya 3580, v.5a.

⁵ Salih b.Nasrullah, *Nüzhetu'l-Ebdân fi Tercemeti Gayeti'l-İtkân*. Çev. Mustafa Ebulfez, İstanbul 1303 (1885), s.26.

⁶ İbnü'l-Kebîr adıyla şöhret bulan Yusuf b.İsmail b.İlyas el-Kütübî el-Hôyî eş-Şafi'î (ölm.754/1353)'nin *Mâlâ Yese'u't-Tabib Cehlulu* adlı Arapça eseri çok rağbet gören tıp el kitaplarından biridir ve Hasan b.Abdurrahman tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2., İstanbul 1997.

⁷ El-Hôyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *Tercemeti Malâ Yese'u't-Tabib Cehlulu*. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü 1360/1, v.4b.

⁸ Bugün *devâ* kelimesi karşılığında kullanılan *drog* kelimesi, Nyssen'in *Lugat-ı Tıbb* adlı eserinde (2. bs., çev. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, İstanbul 1901) *eczâ-yı tıbbiye ve ispençariye ve kimyeviye ile boyacılığa mahsus eşya* şeklinde açıklanmaktadır. Bu tanımda da görüldüğü gibi, *drog*, *eczâ* kelimesiyle karşılanmaktadır. Nitekim konunun uzmanları da *drog* kelimesinin Osmanlıca *eczâ* karşılığı

müfredâtı veya *müfredât* şekliyle “basit ilaçlardan ve onların özelliklerinden bahseden bilim dalı” manasını kazanmıştır.⁹ Nitekim *müfred devâ*'lardan yani *müfredât*'dan bahseden eserlerin de genellikle bu adı taşımakta oldukları görülür: *Câmî'u Müfredâtı'l-Edviyye ve'l-Agdiyye*; *Ferâidü'l- Müfredât*; *Müfredât-ı Tıbb* gibi.

Müfred devâ kullanımının dayandığı prensipler:

Gerek İslâm, gerekse Osmanlı tıbbında tedavinin dayandığı prensip “hıtlar nazariyesi”dir. Hıtlar nazariyesi kısaca şu temel üzerine kurulmuştur: Kainat yani makrokozmos hava, toprak, su ve ateşten yani dört unsurdan (anâsır-ı erbaa) oluşmaktadır. Aynı şekilde insan vücudunda yani mikrokozmos'ta da dört unsur (dört hılt, ahlât-ı erbaa) bulunmaktadır: Kan, safra, sevdâ (kara safra), balgam. Kan havaya; balgam suya; sevdâ toprağa; safra ise ateşe tekabül eder. İnsan bedenindeki bu dört hıltın bazı keyfiyetleri (nitelikleri) olduğu kabul edilmektedir: Rutûbet (yaşlık), yubûset (kuruluk); hârâret (sıcaklık), bürûdet (soğukluk). Ancak gerek bu dört hıltın gerekse dört keyfiyetin bugünkü sözlük anlamlarının dışında bir anlam taşıdıklarını unutmamak gerekir.

Karaciğerde bulunan safra, sıcak ve kuru; bedende dolaşan kan, sıcak ve yaş (akıcı); beyinde saklanan balgam, soğuk ve yaş (akıcı); dalak ve midede var olan sevdâ (kara safra) ise soğuk ve kurudur. Bu nazariyeye göre hıtlar arasında var olan dengenin bozulması hastalık sebebi olmakta, bu dört hıltın dengeli bileşimi ise sağlığa delâlet etmektedir. Bu dört hılttan birinin vücutta diğerlerine oranla daha fazla bulunması, kişinin mizâcını belirlemektedir: demevî mizâc, safravî mizâc gibi.

kullanılabileceğini, ilaç karşılığı olarak kullanılmaması gerektiğini; droğun bir hammadde (meselâ afyon), ilâcın ise bir tedavi vasıtası (meselâ safranlı afyon tentürü) olduğunu söylerler. (Bkz. T. Baytop, *Farmakognazi Ders Kitabı*. 1.c., 3.bs., İstanbul 1980, s.1; A. Baytop, *Farmasötik Botanik* 4.bs., İstanbul 1984, s.7-8.). Ancak incelediğimiz eserlerde, müfred devâlar, hem hammadde yani drog olarak hem de işlenmiş halde yani ilaç olarak kullanılmaktadır. Meselâ, kavun için “...eger olmuşını yiseler sidüğü yüride” (İbn Baytar, *Tercüme-i İbn Baytar*. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp. 544, v.76a) denilmekte; oysa sumak için “...dögüp soğuk su ile içürseler hangi uzuvdan kan gelürse keser...eger yaprağı suyunu tamam kıvâma gelince tabh idüp isti'mâl iteseler...” (Fazlızâde Mehmed, *Müfredât-ı Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1017, v.65b-66a) açıklaması yapılmaktadır. Burada kavunun ham haliyle işlenmemiş yani drog olarak, sumağın ise işlenmiş yani ilaç olarak kullanıldığını görüyoruz. Kısacası Osmanlı tıbbında müfred devâ olarak tanıtılan nebâtî, hayvanî ve madenî maddeler hem ham halleriyle hem de işlenmiş şekilleriyle *müfred devâ* olarak kullanılmaktadırlar. Sonuç olarak *müfred devâ*'nın karşılığı basit drog veya basit ilaç ifadeleriyle karşılanamamakta, çünkü her ikisi de eksik kalmaktadır.

⁹ “Müfredât” kelimesinin kazandığı bu anlamla ilgili ayrıntılı bir açıklama Şemseddin Samî'nin *Kamus-ı Türkî* sinde yer almaktadır. Ancak bu tanım sadece tıbbi bitkileri aldığı için yetersizdir: “Her biri kendi başına bir devâ olan edviye-i basiteden madûd olan nebatât-ı tıbbiyye ve bunlardan bahis kitab.” Bedi Şehsuvaroğlu ise, *Eczacılık Tarihi Dersleri* isimli eserinde şu tanıma yapmıştır: “Tıp Müfredâtı - Materia Medica- Matière Médicale. Tababette kullanılan drogların isimlerini, nereden çıktıklarını, fiziki özelliklerini, kimyasal yapılarını, onlardan yapılan ilaçları ve nihayet bu drogların dozlarını bildiren ilimdir”. Bkz. B. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul 1970, s.13. Ayrıca bkz. Bkz. J.W. Redhouse, *a.g.e.*; F.Steingass, *a.g.e.* ilgili maddeler.

Kişinin mizâcıyla aldığı gıdâlar arasında bir bağlantı vardır, çünkü gıdâların da sıcak, soğuk, kuru ve yaş keyfiyetleri (nitelikleri) bulunmaktadır. Dolayısıyla meselâ, safravî mizâclı kişinin safranın sıcaklık ve kuruluşunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan yiyecek ve içecekler alması gerektiği ifade edilmektedir: “...*safravî mizâclu kişünün gıdâsı sovuk ve ter olsa gerek erük aşı ve isfanah ve cevav ve kabak aşı ve semiz ot ve nardan gibi...*”¹⁰

Mevsimlerde ve ilaçlarda da gıdâlarda bulunan keyfiyetlerin (niteliklerin) var olduğunu biliyoruz. Mevsimlerin tabiatlarını ve hangi mevsimde hangi hastalığın olabileceğini Eşref b.Muhammed şöyle anlatır: “...*güz fâslında hava sevda tabiatına döner serd ve huşk olur...mizâcı havanın azar, yaramaz olur nefesile yürege ve dimaga ve kalan âzâya bir mazarrat irişdürür...kış fâslında hava balgam tabiatine döner serd ve ter olur, galiz olur, mizâclarda balgam galib olur...*”¹¹

Kemâliye isimli eserde ise ilaçların tabiatlarını göz önüne alarak tedavi yapmak gereği vurgulanır: “...*sovukdan hâsıl olan marazlara issi devâlar zikr itdük ve issiden hâsıl olan marazlara sovuk devâlar zikr itdük, zinhâr sakıngil iy aziz! İssiden olan marazları yine issilerle ilâc itmeye, ta ki marazı ayru sayasın ve sovukdan olan marazları dahi yine sovuk nesnelere ilâc itmeye. Bil ki issi marazları sovuk nesnelere ve sovuk marazları issi nesnelere ilâc itmegil kim, hata itmeyesin.*”¹²

Burada devâ ve gıdâ arasındaki ilişki üzerinde de durmak gerekmektedir. Eserler incelendiğinde yenilen-içilen bütün nesnelere ya devâ veya gıdâ kapsamında değerlendirildiğini görürüz. Buna göre yenilen-içilen nesnenin insan bedenine tesiri, bozulan düzeni yeniden düzene koyma bakımından olursa bu nesnelere *devâ*; vücuda yeni şeyler katma (bedeni geliştirme) bakımından olursa bu nesnelere *gıdâ* kapsamındadır.¹³

Ayrıca devâlarla gıdâlar çeşitli özellikleri bakımından sınıflandırılmıştır. Buna göre, bir devâ eğer bedeni değiştirirse yani devâyı kullanmadan evvel olan hâlden bir başka hâle döndürürse buna *devâ-yı mutlak*,¹⁴ eğer bedeni helâk

ederse *devâ-yı kâtil*, eğer bedeni önce bir miktar değiştirip sonra tekrar eski hâline getirirse *devâ-yı mahz* (hâlis devâ) derler. Eğer beden yenilip içilenleri değiştirip, kendi cevherine döndürürse yani bunlardan hılt hasıl olursa *gıdâ-yı mutlak*¹⁵; eğer önce bedeni değiştirip sonra beden ona galip olur ve beden cevherine (hıllara) döndürürse *devâ-yı gıdâf*, eğer beden onu değiştirip kendine tâbi ederse ona da *gıdâ-yı devâf* derler.¹⁶

Gıdâların (*gıdâ-yı mutlak*) farklı özellikleriyle hıltın türünü belirlemede olduğunu söylemiştik: Buna göre meselâ, et ve rafadan yumurta gibi iyi gıdâlardan kan; ekşi, sıcak, tatlı, yağlı yiyeceklerden safra; balık,yoğurt veya soğuk yiyecekler gibi soğuk ve sulu yiyeceklerden balgam; sarımsak, kuru et, kuru balık, hardal, peynir, mercimek, sığır eti gibi sıcak ve tuzlu yiyeceklerden ise sevda meydana gelmektedir.¹⁷ Bunların bilinçsizce tüketimi vücutta var olduğu kabul edilen dengeyi bozmakta ve çeşitli hastalıklara sebep olmaktadır. Bu sebeple gıdâların tüketiminde dikkatli olunması, verebilecekleri zararın bertaraf edilebilmesi için de bazı kurallara uyulması gerekmektedir: “...*şol yemişler kim kabz eyler alma ve hayva ve amrud gibi taamdan sonra yiyeler ve kavunı hiç gıdâyıla yimeyeler zira kim gıdâyı fesâda virür...*” “...*hiç vaktde yogurdıla balık ya yumurdayıla balık yimemek gerek kim yavuz marazlar getirür ve hiç ekşi nesneyile yogurt ya süd yimeyeler ve...*”¹⁸

Eski tıp anlayışına göre gıdâ ve devâlar ya *mu'tedil* veya *gayr-i mu'tedil* olmaktadır. Yani eğer bir devâ alındığında, bedende fazladan bir değişiklik (keyfiyet) ortaya çıkarmaz ise bu devâ mu'tedildir; eğer çıkarırsa mu'tedil değildir yani gayr-i mu'tedildir.¹⁹ Mu'tedil olmayan devâlar ise dört yoğunluk derecesinden (*derece-i evvel*, *derece-i sâni*, *derece-i sâlis*, *derece-i râbi*) birine sahiptir. Meselâ zafaranın ikinci derecede sıcak ve birinci derecede kuru olduğu

¹⁵ Bedende var olduğu kabul edilen dört hıltın gıdâlarla meydana geldiği kabul edilmektedir. Yukarıdaki metinde öz olarak ifade edilen bu konuyu Eşref b.Muhammed, *Hazâinü's-Sa'âdât* adlı eserinde daha açık bir üslupla anlatır: “...*gıdâ kim varur, ağızda çeynendikinden sonra midede keylus olur şol sâfi olmuş koyu arpa suyu gibi sıfından ayrılır üzerine gelür. Bir tamar var mi'deden cigere varur adı masarikadır ol tamaran cigere varur cigerde kaynar bir dahi pişer kızıl olur üzerine gelen köpük safra olur dibine inen tortu sevda olur arasında ham kalup pişmeyi balgam olur, tamam pişeni kim kararındadır, kan olur*”. v.7a.

¹⁶ “Kosonî, Medîn b.Abdurrahman el-Mısrî'nin (ölm.1634) yazdığı *Kâmûsü'l-Etibbâ ve Nâmûsü'l-Elibbâ* adlı eser Mehmed b.Ahmed b.Ibrahim el-Edirnevî tarafından *Tercüme-i Kâmûsü'l-Etibbâ ve Nâmûsü'l-Etibbâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 2015, v.4b.

¹⁷ Hezârfen Hüseyin, *Tuhfetu'l-Edib li Nâfiati'r-Rûhânî ve'l-Tabîb*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/2, v.93a-b; Hacı Paşa, a.g.e., v.3a.

¹⁸ Hacı Paşa, a.g.e., v.8a.

¹⁹ “...*mu'tedil oldur ki ba'del isti'mal bedende bir keyfiyyet-i zâide ihdas eylemeye yani hârâretden ve bürüdetden ve rutûbetden ve yubüsetden bir şey arttırmaya ve gayr-i mu'tedil oldur ki ba'de'l-isti'mâl bedende bir keyfiyyet-i zâide ihdâs eylemeye ya'ni bedende bir hârâret ya bürüdet veya rutûbet veya yubüset arttır...*”, Salih b.Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fi Tedbiri Bedeni'l-İnsân*. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi 710/1, v.30b.

¹⁰ Hacı Paşa, *Teshîl*, Süleymaniye Ktp., Lâleli 1622, v.8b.

¹¹ Eşref b.Muhammed, *Hazâinü's-Sa'âdât*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine 557, v.22b-24a.

¹² Şirvanlı Mahmud, *Kemâliye*. Hazırlayan Muhammed Yelten, İstanbul 1993, s.148. Ancak yapılan son çalışmalar eserin Şirvanlı Mahmud'a ait olmadığını ortaya koymuştur. Bkz. Muhammed b.Mahmud-ı Şirvani, *Tuhfê-i Muradî*. Hazırlayan M. Argunşah, Ankara,1999, Türk Dil Kurumu Yay., s.29-30.

¹³ “...*bir me'kul ve meşrub ki beden-i insanda tesiri keyfiyyeti ile ola ana devâ dirler kemiyeti ile olursa gıdâ dirler*”. Tankabûnî, (çev. Ahmed Sanî), a.g.e., v.5a.

¹⁴ Burada , makalemizin başında verdiğimiz Salih b.Nasrullah'ın “devâ” tanımını tekrar hatırlamak uygun olacaktır: “*devâ şol şeydir ki hârâret-i gariziyeden (bedenin tabii sıcaklığından) münâil oldukça bedende eser idüp ve bedeni bir hâletden hâlet-i âhiriye döndüre ki devâ dirler Ol hâlet didiğimiz ya hârâret ya bürüdetdir veyahud hârâret ve bürüdetin gayridir*”. a.g.e., s.26.

bildirilmektedir. Bu derecelendirmenin ne anlama geldiğini Salih b.Nasrullah şöyle anlatır:

Bir devâ, gereken miktarda alındığı halde vücutta özel bir belirti vermiyor (mu’tedil mizâclı), ancak tekrar alındığında belirti veriyorsa birinci derecededir. Bir devâ, gereken miktarda alındığında tekrar kullanmaya gerek kalmadan belirti meydana getiriyorsa ikinci derecededir. Bir devâ, gereken miktarda alındığında vücudun işleyişine zarar verecek kadar belirti veriyorsa üçüncü derecede; eğer verdiği belirti öldürücü ise bu devâ da dördüncü derecededir.²⁰

Gunyeti’l-Muhassılîn’de ise bu dört derecelendirme için iki ayrı açıklama vardır. Biri yukarıda zikrettiğimiz açıklamanın daha farklı bir üslupla ifadesidir.²¹ Diğer açıklama ise, devâlarda var olduğuna inanılan niteliklerin, insan bedeniyle olan ilişkileri vasıtasıyla derecelendirildiğini göstermektedir. Tankabûnî’den tercüme ettiği eserde Ahmed Sanî, bu açıklama için “*derecât-ı erbaa*”yı “*bir tarîk-i âhîr ile dahi izah etmiş*” olduğunu ifade eder. İncelediğimiz diğer eserlerde rastlamadığımız bu açıklama şöyledir:

“...pes her nesneden mikdâr-ı mu’tedil beden-i insana vârid olup hârâret-i gariziyeden münfâ’îl olduktan sonra ancak fezâlarda mahsûra olan havada te’sir idüp ilerü tecâvüz itmez ise mu’tedildir. Te’siri mecrâlarda olan rûha tecâvüz idüp andan ilerü tecâvüz itmez ise derece-i evvelidedir. Rûh ve ahlâtda tesir ider ise derece-i sâniyededir. Rûh ve ahlât ve rutûbet-i sâniyede tesir ider ise derece-i sâlisededir. Tesiri rûh ve ahlât ve rutûbet-i fâniye ve âzâya şâmil olur ise derece-i rabiadadır ve ol devâ ki derece-i rabiada ola semm-i katldır.”²²

²⁰ Bkz. Salih b.Nasrullah: *Nüzheti’l- Ebdân fi Tercemeti Gâyeti’l-İtkân*. s.28. Bu konuyla ilgili bilgilerin pek çok eserde yer aldığını görüyoruz. Özde aynı olmakla birlikte farklı üsluplarda verilen bu açıklamalardan birini daha, yukarıdakinden daha ayrıntılı olması bakımından, aktarmayı uygun bulduk: “Eşyanın eger müfred ve eger mürekkebinde her şeyin tabiatı dört kısım üzerine mebnidir. Yâ soğuk veya ısı veya kuru veyahud yaşıdır. Bu sebebden her şeyin kuvvet-i kemali dört derece üzere fâz olunmuştur. Meselâ evvel derecede hâr dirlir yani hârâret insana tesiri azciktir. Ana derece-i evveli dirlir. İkinci derece-i hâr olsa tesiri ve hârâret dahi ziyade olur. Üçüncü derece-i hâr ola hârâreti ve tesiri dahi ziyade olur. Ve dördüncü derece-i hâr olsa kemal-i hârâret olur. Andan ziyade hârâret olmaz. Meger ateş ve ana benzer gibiler ola ve hisab üzere soğuk olan eşya dahi derece derece böyle olur. Meselâ hârâret ve bürüdet ve yubüset ve rutûbet-i bedende tesir cihetinden az olursa ana derece-i evveli dirlir. Tesiri zahir olan şundan hali değıldir ki bedene ıztırab vire veya virmeye. Eger ıztırab virmezse ana derece-i saniyede hâr veya bârid dirlir. Bedene ıztırab viren dahi şundan hali değıldir ya budur ki bedeni ihsâd eyleye ya eylemeye eger bedeni ihsâd itmezse ana derece-i salise dirlir hâr veyahud bârid ise de ve eger ihsâd iderse ana hâr fi’l-dereceti’l-erbaa dirlir yani dördüncü derecede hâr veyahud bârid dirlir. Keyfiyeti bu mertebede olan devâya zehr dirlir. Zira hayvanı katl ider. Ve derece didikleri eşya da bunlardır...” Bkz. *Muâlecat-ı İbnü’l-Baytar Levâzımı’l-Hikmet*. Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin 2547, v.396b.

²¹ Bu açıklamada “...derecât-ı edviye kütüb-i kudemâ ve müteahhirinde bu tarik ile dahi beyân ve taksim olunup ziyâde pesendide olmuştur” denir. Bkz. Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.7a.

²² Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.7a. Yukarıdaki metni anlaşılır kılmak açısından metnin baş tarafını da vermeyi uygun bulduk: “...beden-i insan mi’de gibi nice fezâları ve tamarlar gibi nice

Gıdâ ve devâların sahip oldukları keyfiyetlere ait bu dört yoğunluk derecesi kendi içinde üç mertebeye ayrılır: *ibtidâ* (evvel), *vâsıt/ evsât* (orta), *âhîr* (son). Meselâ, delice otunun tabiatı bildirilirken, üçüncü derecenin evvelinde sıcak; ikinci derecede kurudur, denilmektedir. İncelediğimiz tıp kitaplarında devâların bu şekilde mertebelere ayrılmasının sebebi olarak devâların kuvvet ve tesirlerinin birbirinden farklı olması gösterilir.²³

Devâların etkileri (fiilleri) de ikiye ayrılır: Genel (*umûm ve külliyât*) ve lokal (*mahsûs ve cüz’î*). Meselâ, sıcak devâ ısıtır ve toplanmış nesnelere birbirinden ayırır; rutûbetli olan devâ yumuşatır ve akıtır; kuru olan devâ tutar ve kurutur. Bunlar devâların genel etkileridir. Bir devânın sadece bir hastalığa ya da bir organa yararlı olması ise onun lokal etkisini gösterir.²⁴

Devâ ve gıdâların bir de vasıfları vardır, bunlar ikiye ayrılırlar: Biri devânın işleyişine ait (*devânın nefisine ve cirmine mahsus vasfı*) vasfıdır. Vasıfların diğeri ise devânın kuvvetine ve fiiline mahsusdur yani kuvvetine göre olur. Meselâ, bazı devâlar *latîf*, bazıları *kesîf*’dir. Latifden kastedilen şudur: Bir devâ bedene ulaştığında yani yendiğinde bu devânın parçaları ufalanıp tamamen bedene dağılırsa bu *mülattif devâ*’dır, za’feran gibi; kesîf nitelik ise latif niteliğin zıddıdır. Yani kesîf vasfı olan (*mükessif*) devâ yendiğinde parçaları ufalanmayıp bedene dağılmaz ve kabarıp olduğu yerde durur. Bu sınıflandırmaya göre meselâ, *mukayyi* (kusturucu), *münevvim* (uyutucu), *muhallil* (uzva nüfûz edici), *müfettih* (açıcı), *muhârrik* (hâreketi geçirici) vb. devâlar vardır.²⁵

Kısacası eski tıpta devâların kuvvet derecesi (*merâtib-i kuvvâ-yı edviye*) üçdür: Birinci kuvvet (*kuvvâ-yı evvelî*); sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık

meccâları ve tamar içinde mahsûre ve mahfâza olan ahlâtı ve ‘urûk-ı şî’riyye didikleri tamarlar içinde ve â’zâ-yı insanda olan şebnem gibi mütebessir olan rutûbât-ı fâniyyeyi ve uzuvların kendüsini ve bu mezkurâtın cem’isinde sârî olan rûhları müştemil ve hâvidir...”

²³ “...edviyenin kuvvet ve tesirleri bir değıldir. Ba’zının ziyâde ve ba’zının andan eksük ve ba’zının dahi bir günedir pes buna göre tertib eylediler tâ marîz olan kimesnenin kuvvetin ve marazının kuvvetin dahi ana göre vaz’ idüp bileler ve ana göre münâsib ve muvâfik olanını isti’mâl ideler”. El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.5a-b.

²⁴ “Malum ola ki edviyenin nitekim umûm üzerine ve külliyât üzerine fiilleri vardır. Meselâ mizâcî hâr yani ısı olan devânın ısı itmesi ve cem’ olmuş nesnelere birbirinden ayırması vardır ve ratb olan devânın yumuşatması ve akıtması vardır ve yâbis olan devânın tutup kurutması vardır kezzâlik edviyenin mahsûs ve cüz’î fiilleri vardır meselâ bazı devâ ancak bir maraza veyahud ancak bir uzva nâfi olur.” El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.9b.

²⁵ “Malum ola ki devâlar iki sîfat ile dahi vasf olunur biri devânın nefisine ve cirmine mahsus vasfıdır ve ikincisi devânın kuvvetine ve fiiline mahsusdur yani kuvvetine göre olur evvelki sîfat misal latîf lafzıdır. Latifden muradları şol devâdır ki bedene vârid olıcak yani anı yeseler ol devânın eczası yani pareleri ziyâde ufkılanup fi’l-hal cemîAn bedene dağıla meselâ za’feran gibi ve bir vasf dahi kesîftir bu vasf dahi latîf lafzının mukabilidir yani şol devâdır ki anı yeseler eczası ufkılanmayup bedene dağılmaya dahi ziyâde kabarup tura ana devâ-i kesîf dirlir...” El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.9b-12b. Konuyla ilgili bilgi veren eserlerde bu sınıflandırma üzerinde uzun uzun durulduğunu görüyoruz. Bunlardan biri de meselâ, Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.9b-10a.

dedikleri keyfiyetlerdir. İkinci kuvvet (*kuvvâ-yı sâniye*); bu dört nitelikten sâdır olan kuvvetlerdir, *teftih* (açıcılık) ve *tahlil* (uzva nüfuz edicilik) gibi. Üçüncü kuvvet (*kuvvâ-yı sâlise*); birinci kuvvet denilen keyfiyetlerden ve ikinci kuvvetten ortaya çıkan kuvvetlerdir. Bir örnek verecek olursak, meselâ raziyânenin birinci kuvveti sıcaklık ve yaşlıktır (*hâr ve yâbis*). İkinci kuvveti bu sıcaklıktan sâdır olan yumuşatıcı (*taltif*) ve açıcı (*tefettüh*) özelliklerdir. Üçüncü kuvveti ise yumuşatıcı ve açıcı kuvvetlerden ortaya çıkan idrar söktürücü (*idrâr-ı bevî*) özelliğidir.²⁶

Müfred devâları kullanırken göz ardı edilmemesi gereken bir başka prensip de, her bir devânın yetiştiği yer, toplandığı mevsim, hangi haldeyken toplandığı gibi hususlar göz önüne alınarak farklı tabiat özellikleri gösterdiğinin bilinmesi gereğidir.²⁷ *Müfredât-ı İsa Efendi* adlı eserde kınab’dan (lahana) bahsedilirken bu konuyla ilgili müellifin başından geçen bir olay anlatılmaktadır: “... lahananın bazı vilayetde tabiatı gayrı nev olur. Bazı vilayetde galiz ve hâr ve yâbis olur. Ve yazın tıyn-ı lahana yaramazdır. Ekser soğuk ve yaylak yerlerde böyledir. Ve bazı sevâhilde tabiatı bârid ve yâbis olur. Râzî’nin dahi kavli böyledir. Fakir bir defâ bir hâzik hekim gördüm. Oğlum hasta idi, lahana yedürdi. Feryâd eyledim. Bu vilayetin tabiatı gayridir, elem çekme, dedi. Çok muâraza eyledim. Latinlere, Frengistana haber gönderdi. Efrenç ve Türki ve Arabi ve İbn Baytar’dan ve Râzî’den vâfir akvâl getirüp cevabın işaret eyledi.”²⁸

Osmanlı tıbbında mürekkep devâlarla da tedavi yapılmakla birlikte, müfred devâyla tedavi daima üstün tutulmuş, konuyla ilgili birçok eserde bu husus belirtilmiştir. Aşağıda örnek olarak verilen metinde de tedavide müfred devâların tercih edilmesi gerektiği ve hangi durumlarda müfred devânın yeterli

²⁶ Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), a.g.e., v.7a.

²⁷ Konuyla ilgili bir açıklamayı, *Tercemeti Mâlâ Yese’u’t-Tabib Cehlulu* adlı eserden aktaralım: “...malûm ola ki tabibler ve ‘aşşâblar’ aşşâb diyen devâları tağlardan ve yabarlardan bulup cem’ iden kimesneye didiler imdi bu iki tâife ki bu ilme meşgul olmuşlardır bunlar dahi cem’an devâları bulup bilmemişlerdir ve cümlesin zikr itmemişlerdir ve zikr ittikleri devâların dahi cemian fâidelerine ve zararlarına vâkıf olmamışlardır pes devâlarda ancak bildiklerin zikr idüp fâidelerinden ve zararlarından dahi ancak bilüp tecrübe idibildiklerin zikr imişlerdir ve böyle tamam bilmeyüp zikr itmedikleri anıncındur ki devâlar bitüp hâsıl oldukları yerler birbirinden ‘ırakdır her birine varmak mümkün değildir ve cemian hassaların ve kendülerin sorup bulup bilmek ömr-i insan vefâ itmez. Hal bu minvâl üzere idüğün inkâr iden kimesne görmez mi ki bilüp ve bulup kitaplarda yazdıkları devâlardan dahi niçe şüpheler ve münâkızlar yani birisi beyân itdüğünü âhir kimesne böyle değildir şöyledir dimeler vâki’ olmuşdur ve amma tâife-i etibbâ ve aşşablara dahi bu babda sù-i zan itmeyüp diriz ki mabeynlerinde böyle ihtilâf olduğun anıncındur ki devâ didigümüz nebâtın dahi zâtında ve sûretinde ve mekanına ve zamanına göre ve ibtidâsında ve intihâsında yaş iken ve kuru iken birbirine benzemeyüp muhalifdir. Sinine göre dahi muhalif olur. Yani bir yilde biten âhir yilde bir dürlü dahi biter. Pes tabib veyahut aşşâb devâyı taze iken bir dürlü ve kuru iken bir dürlü ve henüz biterken bir dürlü ve tamam bitmiş iken bir dürlü suretinden haber virmekle ihtilâf lazım gelir...” El-Hôyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), a.g.e., v.14b.

²⁸ İsa Efendi, *Müfredât-ı İsa Efendi*. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1036, v.382a.

olmadığı sade bir dille anlatılmaktadır: “*Malûm ola ki müfred devâyla ilâc mümkün iken mürekkep ilâca taarruz eylemez. Lâkin maksuda kâfi müfred her zaman bulunmadığından mürekkebatla ilâca muhtacız. Zira ilâc eyleyeceğimiz devâ-i müfredin tadı ya ziyade acıdır, tatlu ile terkiib ederiz. Meselâ, sabırı balıla karıştırdığımız gibi. Ya kokusu yaramazdır, rayihası güzel şeyler ile terkiib eyleriz. Meselâ, hiyarsenberi gül suyuyla ıslah iderler yahud ol müfred devânın kuvveti zaifdir, marazı ise kavidir. Maraz mukaddem olmadığından kuvveti arttıracak devâlar ile terkiib olunur. Yahud devânın nüfuzu kavi olup sâbit olmamağla sâbit kâlici şeyler ile terkiib olunur. Ya nüfuzu batîdir (ağırdır), nüfuz itdirici şeyler ile terkiib olunur. Husûsan bazı âzâyâ mahsûs devâlar var. Ol âzâyâ nüfuz maksud olduğu zaman ol mahsus devâlar ile terkiib olunur. Meselâ, kalbe müteallik ilâclarda za’feran katarlar. Yahud maraz mürekkebdir, bir devâ kifâyet eylemez. Marazına göre terkiib eylemek iktiza ider.”²⁹*

Bir başka eserde ise, ilâcı elden geldiği kadar gıdâ ile yapmanın, devâ kullanmamanın lüzumuna işaret edilir. Ayrıca hastanın güvendiği bir tek hekime müracaat etmesinin, farklı farklı hekimlere gitmemesinin, eğer böyle yaparsa kullanılan farklı ilaçların birbirine muhalif olup bedene zarar verebileceğinin anlatıldığı görüyoruz.³⁰

Bir başka örnek de, İbn Şerif’in çok rağbet gören eseri *Yadigar*’dan verilebilir. Burada İbn Şerif sadece basit devâlarla tedavinin lüzumuna işaret etmekle kalmaz aynı zamanda tecrübenin de önemine dikkat çeker. O, günümüzde de “kocakarı ilaçları” olarak bilinen ve pek de güvenilmeyen tedavi uygulamalarına dikkat çekerek bunlara itibar edilmemesi gerektiğini söyler: “...tabib gerekdür kim elinden geldükce ilâcı gıdâyıla ide edviyyeye meşgul olmaya ve dahi elinden geldükce bir otla ilâc ede terkiib olmuş bir niçe edviyyeyile ilâc itmeye tabib gerekdür kim mechul otla ilâc itmeye kim mechul kişiler ve karı avratlar tecribe ideler ve hikayet ideler anun gibi edviyyeyi işe sürmeyeler ve ana itimad itmeyeler meger meşhur ola kendünün tecribesi yetişmiş ola.”³¹

²⁹ Salih b.Nasrullah, *Gâyetü’l-Beyân fi Tedbîr-i Bedeni’l-İnsân*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/1, v.78b.

³⁰ “Tabibe gerekdür ki elden geldükce ilâcı gıdâ ile ide, edviyye meşgul olmaya. Ve elinden geldükce müfred ecza ile ilâc ideler. Terkiib olunmuş bir nice ecza ile ilâc itmeye. Zira tabib eger gıdâ ile ilâc itmege kadir olursa edviye ile ilâc itmege muhtac olmazsa saadettir. Ve marize layık olan budur ki bir itimad itdiği tabibi ihtiyar ide. Daim ilâcın ana itüre. Muteaddid hekimlere ilâc itdirmeye ki biri birine muhalif olup zarar irişdirmeyeler ve biri birini şaşırmaşar....”, *Muâlecât-ı İbnü’l-Baytâr Levâzümü’l-Hikmet*, v.393a.

³¹ İbn Şerif, *Yadigar*, Süleymaniye Ktp., Lâleli 1651, v.129a. Ayrıca bkz. *Yadigar (15.Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yadigar-ı İbn Şerif)*, c.1 (Sağlığın korunması, temel tıp bilgileri, ilaçlar ve hekimlik bilgileri): Haz. O.Sakin, Y. Okutan ve D. Koçer, (4. Merkez Efendi Geleneksel Tıp Günleri Anısına, 9-31 Mayıs 2003), İstanbul 2003, 295 s.; c.2 (Hastalıklar ve tedaviler): Haz. Y. Okutan ve D. Koçer, (5. Merkez Efendi Geleneksel Tıp Günleri Anısına, 14-22 Mayıs 2004), İstanbul 2004, 458 s. (hakemin notu).

İbn Şerîf’in ifadelerinde kendi döneminin ilmi zihniyetini de bulmak mümkündür: “...*tabib gerekdür kim mechul otıla ilâc itmeye kim mechul kişiler ve karı avratlar tecrübe ideler ve hikâyet ideler anun gibi edviyeyi işe sürmeyeler...*” ifadeleri tecrübe edilmemişi ve uzman olmayanı dışarıda tutar.

Ancak müfred devâlar ile tedavinin üstün tutulması görüşü, zamanla değişmeye başlamıştır. Meselâ XVII. yüzyıl hekimlerinden Salih b.Nasrullah, yukarıda verdiğimiz metinde de görüleceği gibi 1665 de kaleme aldığı *Gâyetü’l-Beyân* adlı eserinde müfred devâlarla tedaviyi üstün tutarken daha sonra yazdığı *Nüzhetü’l-Ebdân*³² adlı eserinde basit devâların kuvvet ve fiillerinin pek çok hastalık için etkisiz olduğunu, bu sebeple fazlaca kullanılmadığını ve tabiplerin sıhhati korumak ve “*hastalıkları def etmek*” için “*terkibe yani mürekkep devâlara*” ihtiyaç duyduklarını ifade eder ve daha sonra müfred devânın kullanımına mâni olan sebepleri sıralar.³³

Müfred devâ kullanımı

Tedavide müfred olarak kullanılan devâlar çoğunlukla bitkisel olmakla birlikte hayvanî ve madenî de olabilmektedir. Nebatî devâ olarak meyveler, sebzeler, çiçekler, çalı türleri, mantarlar, ağaçlar, otlar, tahıllar, zamklar vs. kullanılmakta; bunların kök, sap, yaprak, çiçek, kabuk, tomurcuk, tohum gibi kısımları, taze veya kurutulmuş olarak işlem görmektedir.

Hayvanî devâ olarak kuş, balık, at, eşek, tilki, deve gibi hayvanlar, etleri, sütleri ve yağlarıyla; kan, idrar, dışkı gibi artıklarıyla ve kıl, tırnak gibi unsurlarıyla müfred devâ olarak kullanılmaktadır. Bunlar dışında bal, yumurta, süt; ayrıca akrep, sülük, kırmızı gibi böceklerin de hayvanî devâlar arasındadır.

Osmanlı tıbbında kullanılan madenî (anorganik) devâlara gelince, bunlar arasında çeşitli toprak cinslerini (kil-i Kıbrısî, kil-i mahtum); tuz, şap, üstübeç, kükürt, cıva, nişadır, bakır, demir gibi anorganik maddeleri;³⁴ altın, gümüş gibi metalleri ve yakut, akik gibi değerli taşları sayabiliriz.

Ancak bunların seçiminde ve elde edilmelerinde dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Buna göre hayvani devâların seçiminde kullanılacak hayvanın genç ve noksansız bir bedene sahip olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca alınacak devâ, o hayvandan ilkbahar zamanında ya diriye veya boğazlanır boğazlanmaz alınmalıdır.

³² Salih b.Nasrullah, *Gâyetü’l-İtkân fi Tedbir-i Bedeni’l-İnsan* adıyla Arapça olarak yazdığı bu eser henüz müsvedde halinde iken vefat etmişti (1670).

³³ Salih b.Nasrullah, *Nüzhetü’l-Ebdân fi Tercemeti Gayeti’l-İtkân*, s. 5-6.

³⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Feza Günergun, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan İnorganik İlaçlar*, İstanbul 1986.

Madenî devâların tercih edileni, şöret bulmuş olan madenden çıkarılmış olanıdır. Meselâ zâc kullanılacaksa, zâc-ı Kirmanî tercih edilmelidir. Dikkat edilecek bir diğer husus ise, madenin çeşitli başka maddelerle karışmamış olması yani saf olması ve kış mevsiminde çıkarılmış olması gereğidir. Kendine has rengi bozulmamış olmalı, rayihası hoş ve cevheri kusursuz olmalıdır.

Nebati devâlar, yapraklar tamamen olgunlaştığında, saramadan toplanmalıdır. Tohumlar, iyice olgunlaşıp içleri dolduğunda ve kurumaya başladıklarında; kökler ait oldukları bitkinin meyvesi olgunlaşıp yaprakları yere düşmeye henüz başladığında toplanmalıdır. Toplama işlemi sonbahar mevsiminin bitimine doğru olabilir. Çiçekler açılmalarını tamamladıktan sonra, solmaya, buruşmaya ve dökülmeye başlamadan evvel toplanmalıdır; buna mukabil gülü henüz gonca iken, açılmamışken toplamak daha iyidir. Dallar buruşmaya başlamadan evvel henüz tazeliği ve yumuşaklığı gitmeden; meyve tamamen olgunlaşıp kendi kendine dökülmeden toplanmalıdır. Ancak ham iken toplanmak isteniyorsa onu yumuşayıp sulanmadan evvel almak gerekir.

Zamk ve usareler, akarken değil, kurduğunda toplanmalı, ancak ele alındığında ufalanacak kadar kurummasına da izin verilmemelidir. Bunların toplanma zamanlarının bir diğer göstergesi de, ağaçlar çiçeklerini döküp meyve vermeye başladıkları zamandır.

Zikredilen bu devâlar gece, sabah ve akşam vakitlerinde değil hava açık ve safken; devâların üzerine yağmur yağmadan toplanmamalıdır.³⁵

Yukarıdaki şartlar doğrultusunda *ahz edilen* devâları saklama, kurutma ve kuvvetlerini koruma şartları da bildirilmiştir. Devâları, ıslak ve nemli yerlerde veya fazlasıyla sıcak mekanlarda veya güneş gören yerlerde saklamamalıdır. Sıcak yerler güzel kokulu otlara ve kuvveti latif olan devâlara zarar verir; bunların kuvvetini ve kokusunu bozar. Ancak kurumaması arzu ediliyorsa bu yapılabilir.³⁶ Kuru otların kuvveti, iki-üç seneyi geçmez. Ancak çok miktarda saklanırlarsa kuvvetleri daha uzun olur, hatta üç seneyi geçer. Zamkların birçoğunun kuvveti ise üç seneyi geçmez. Herhangi bir devânın taze ve kuvvetlisine ihtiyaç duyulup o devânın taze ve kuvvetlisi bulunmazsa, o devânın eski ve kuvvetsizinin iki katı miktarı, taze ve kuvvetlisinin yerine kullanılabilir.³⁷

Bir de devâların birbirine üstün olduğu bazı durumlardan söz edilmekte ancak bunların kesin kurallar olmadığı ifade edilmektedir. Buna göre:

³⁵ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.4b-5a; Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16a-17a; İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *Kanûn Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye 1015, v.139b-140a.

³⁶ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.5a; Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16b-17a.

³⁷ İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *a.g.e.*, v.140a.

Kurak yerlerde ve dağlarda yetişmiş olan devâların kuvveti bostanlarda, sularda ve yumuşak topraklarda yetişmiş olanlardan fazladır. Denizde bulunan devâların kuvveti de diğer sularda bulunan devâlardan fazladır. Meralar ve yüksek yerlerde yetişen ağaçların meyveleri diğer yerlerde yetişenlerden daha kuvvetlidir. Hava safken toplanan meyve havanın rutubetli olduğu zamanda toplanan meyveden daha iyidir.³⁸

Nebatî ve hayvanî devâlar, doğrudan gıdâ olarak kullanıldıkları gibi, çeşitli yöntemlerle hazırlanıp farklı şekillerde de kullanılmaktadır. Örnek olarak şunlar sayılabilir: Pişirme; suda veya başka sıvı ortamlarda bekletilerek, pişirilerek vs. hülâsalarını çıkarma; ezme veya dövme; yakarak külünü elde etme gibi yöntemlerle hap, lapa, merhem, fitil, bitki çayı, buhar banyosu haline getirerek kullanma. Meselâ, sumak için “...*döğüp soğuk su ile içürseler hangi uzuvda kan gelirse keser...eger yaprağı suyunu tamam kıvama gelince tabh idüp isti’mal itsele âzâyı kavi ider...*” denilmektedir.³⁹

Madeni devâlara gelince, bunların bazen sadece üstte taşınmak suretiyle hastalıklara iyi geldiği kabul edilmektedir: Meselâ akik için “...*yüzük idüp takınsalar korkudan emîn ola ve kadından sızan kanları kese...*” denilmektedir.⁴⁰ Bazen bir sıvı içerisinde eritilerek veya ezilip dövülerek kullanıldıkları görülmekte veya aşağıda verdiğimiz demir örneğinde olduğu gibi içinde demir söndürülmüş suyun “*cımaı mukavvi ve kâbız ve ishâl-i müzmin ve bevâsır ve hayza ve verem-i thâl ve vec’-i makada... nâfi...*”⁴¹ olduğu söylenmektedir.

Bunlar hazırlanırken kullanılacak alet-edevât, ateşin derecesi, hangi vakitte hazırlanmasının daha uygun olacağı, kullanılacak ölçüler vs.; ilâcın hasta tarafından hangi vakitlerde ve kaç doz alınacağına dair bilgiler nadiren verilmektedir: Meselâ, tatlı su yengecinin hazırlanış aşamaları şu şekilde tarif edilmiştir: “...*birkaç danesini diri iken kalaysız bakır zarf içinde kül olunca ihrak idüp her gün bir ml’akasını tokuz ukıyye su ile şurb....*”⁴²

Müfred devâların “mikdar-ı şerbeti” yani en az ve en fazla kullanılma miktarlarının da bazı müfredât kitaplarında açıklandığını söyleyebiliriz. Meselâ *Müfredât-ı Tıbb*’da defnenin (*gâr*) dozu şöyledir: “...*bunun cem’i eczâsının mikdâr-ı şerbeti bir dirhemden dört dirheme varıncadır.*”⁴³ Ancak Muhammed Mü’min Tankabûnî, devâların ne miktarda alınması gerektiği hususunda hekim

³⁸ Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16b-17a; İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *a.g.e.*, v.139b-140a.

³⁹ Fazlızâde Mehmed, *Müfredât-ı Tıbb*. Süleymaniye Ktp., Hamidiye 1017, v.65b-66a.

⁴⁰ *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar*. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp. 544, v.301a.

⁴¹ Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.120b.

⁴² Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.202b-203a.

⁴³ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.100a-b.

ve aşşabların farklı görüşler ileri sürdüklerini, bazılarının geçmiş zamanlarda yaşayan kişilerin mizâclarını, bazılarının ise mu’tedil mizâclıların göz önüne alarak hâreket ettiklerini, bazılarının zayıf mizâclılara bazılarının kuvvetli mizâclılara göre miktar tayin ettiklerini, oysa yapılması gerekenin itidal gözeterek ihtiyatlı hareket etmek olduğunu ifade eder.⁴⁴

Müfredât kitaplarının genel özellikleri:

Müfred devâlardan bahseden eserler geniş bir çerçevede incelenebilir. Bu geniş çerçevenin bir tarafında genel tıp kitapları yer almaktadır. Çünkü hemen her tıp kitabı içinde tedaviye de yer verilmiş, dolayısıyla müfred ve mürekkep devâlar anlatılmıştır. Meselâ, XV. yüzyılda Hacı Paşa tarafından yazılan *Müntehâb-ı Şifâ*⁴⁵ üç “bahş”a ayrılmıştır. *Evel bahş*’ın birinci *bâb*’ı nazari, ikinci *bâb*’ı ameli tıptan bahseder. *İkinci bahş* gıdâların, şerbetlerin ve devâların açıklamasını içerir. *Üçüncü bahş*’ta ise marazların sebepleri ve alâmetleri ve ilaçları anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi genel tıptan bahseden bu eserin *ikinci bahş*’ında kısa bir bölüm olarak müfred devâlardan bahsedilmektedir.

Müfred devâlardan bahseden eserlerin bir kısmı da monografilerdir. Tek bir devâyı konu edinen bu eserlerde ele alınan devânın türleri, yetişme şekli, fiziki özellikleri, tıbbi özellikleri anlatılmakta, kısacası devâ her yönüyle incelenmektedir. Daha çok tercüme olan bu tip eserlerin XVIII. yüzyılda yoğunluk kazandıkları görülür. XVII. yüzyılda Zeynelabidin b.Halil’in *Havass-ı Biberiye*’si;⁴⁶ XVIII. yüzyılda Bursalı Ali Münşi’nin *Kınakına Risalesi*,⁴⁷ Ebu’l-Hayr Ahmed’in Yusufi’den tercüme ederek tıbbi faydalarını eklediği *Çay Risalesi*;⁴⁸ yine bu yüzyılda Ahmed Sanî tarafından İbn Cemi’den çevrilen *Ravend Risalesi*,⁴⁹ Zeki Ali’nin çevirdiği *Tercüme-i Risale-i Büberiyeye*⁵⁰ bu tür eserler arasında sayılabilir.

Bunların dışında “lugat” şeklinde kaleme alınan ve müfred devâların çeşitli dillerdeki karşılıklarını veren eserler vardır. Bunlarda gaye, devâların tıbbî özellikleri üzerinde bir açıklama yapmaktan ziyade devâ isimlerini tespit etmektir. XVII. yüzyılda Larendeli Derviş Siyahi’nin *Lugat-ı Müşkilât-ı*

⁴⁴ “...ve zâhirdir ki devânın mikdâr-ı şerbetinde bazıları ezmine-i mâziyyede olan kimesnelerin mizâclarını itibar itmîşler ve bazıları mu’tedilü’l-mizâc olanları ve bazıları şol mikdârı itibar itmîşlerdir ki andan aka’ll olsa tesir itmeye ve bazıları şol mikdârı itibar itmîşler ki andan ziyade isti’mali câiz olmaya ve bazıları za’ifi’l-mizâca kıyas ile bazıları kavıyyü’l-mizâca kıyâs göre tayin-i mikdâr itmîşlerdir lakin evlâ ve münâsib olan hadd itidâli murâ’ât ve ihtiyat itmekdir.” *a.g.e.*, v.4b.

⁴⁵ Hacı Paşa, *Müntehâb-ı Şifâ I, Giriş-Metin*. Hazırlayan Zafer Önler. Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1956.

⁴⁶ Tavşanlı-Zeytinoglu, 404/2, v.106-122.

⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 2483/1, v. 1-9.

⁴⁸ Milli Ktp., 3640.

⁴⁹ Bilgin (Şenol) Erciyas, *Ravend Risâlesi*. İstanbul 1987, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁵⁰ Ali Emîrî, *Türki-Tıb* 141/3, v. 54-69.

Eczâ'sı,⁵¹ Ebulfeyz Mustafa'nın *Risâle-i Feyziyye fi Lugati'l-Müfredâtı't-Tibbiye*⁵² adlı eserleri bu tür eserlerdendir.

Bunlardan başka genellikle manzum olarak ve sade bir dille kaleme alınmış, müfred devâlardan bahseden eserler vardır. Bu eserlerde çeşitli gıdâ ve devâların tabiatlarının, yarar ve zararlarının ve zararlarını giderici devâların bir-iki cümleyle kısaca açıklandığını görürüz. Bu tip eserlerde gaye, lugatlerden farklı olarak, devânın farklı dillerdeki isimlerini belirlemek değil, sağlık açısından fayda ve zararlarını tespit etmektir. Bunlara örnek olarak da Aydınoglu Umur Bey adına Tutmacı'dan çevrilen *Tabiatnâme* adlı eseri,⁵³ Şeyhi'nin *Nazmü't-Tabâyi'sini*⁵⁴ ve daha sonraki yüzyıllara ait bir örnek olarak Şeyhülislâm Kemal Paşa-zâde'nin *Risâle-i Kemâl Paşa-zâde*⁵⁵ isimli eserini verebiliriz.

Yukarıda sıraladığımız müfred devâlarla ilgili çeşitli bilgiler taşıyan bu eser gruplarının dışında sadece müfred devâlardan ve onların yalnızca tıbbi özelliklerinden değil, fiziki özelliklerinden de bahseden eserleri *müfredât* eserleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Bu eserlere örnek olarak da XV.yüzyılda Aydınoglu Umur Bey adına İbn Baytar'dan çevrilen *Müfredât-ı İbn Baytar Tercümesini*, XVII. yüzyılda İsa Efendi'nin *Müfredât-ı İsa Efendi* adlı eserini, XVIII. yüzyılda Fazlızâde Mehmed'in *Müfredât-ı Tıbb*'ını, yine aynı yüzyılda Tankabûni'den Ahmed Sanî'nin çevirdiği *Gunyetü'l-Muhassılîn fi Tercemeti Tuhfetü'l-Mü'minîn*'i gösterebiliriz.

Bu tip eserlerde belirleyebildiğimiz ortak özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Ancak bu özelliklerin bütün müfredât eserlerinde mutlaka bulunduğunu söylemek yanlış olur; bizim tespitimiz ancak genel bir tespittir:

- 1- Müfredât kapsamında yer alan eserlerde hastalıklarla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.
- 2- Eserlerin büyük bir kısmı nebati, hayvani ve madeni devâları ihtiva etmektedir.
- 3- Bütün müfredât kitapları -- Matthioli'den tercüme edilen *Kitabü'n-Nebât* hâric -- "hurûf-ı hecâ" tertibi üzeredir yani devâlar alfabetik olarak sıralanmaktadır.
- 4- Özellikle Osmanlı döneminde yazılmış müfredât eserlerinde, konunun felsefesiyle ilgili bilgiye nadiren rastlanmaktadır. "Müfred devâ felsefesi"

⁵¹ Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi 455/7, v.129-177.

⁵² Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp., 115/1, v.1-108.

⁵³ İsmail Hikmet Ertaylan, *Tabiatnâme*. İstanbul,1960, [I]+5+[37]s.

⁵⁴ *Nazmü't-Tabâyi'*. Yay. Hasan-Âli Yücel: *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*. İstanbul, 1937. Bu eser Mustafa S. Kaçalın tarafından yeniden ele alınarak yayımlanmıştır: Mustafa S. Kaçalın, "Nazmü't-Tabâyi". *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 11, İstanbul 2005.

⁵⁵ *Risâle-i Kemâl Paşazâde fi İlmî't-Tıbb*, Fatih Millet Ktp., Ali Emirî, Türki-Tıb 159.

ile ilgili bilgiler daha çok İslâm dönemine ait olup, Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş müfredât eserlerinde yer almaktadır. Bunun sebebi, İslâm dönemi müfred devâ felsefesinin Osmanlı tıbbına aynen intikal etmiş olmasıdır.

- 5- Gerek devâların madde başı olarak verilen isimleri, gerekse bu isimlerin karşılıkları farklı dillerde verilmektedir. Yani, madde başı olan bir devânın adı sıklıkla Arapça, Türkçe veya Farsça, nadiren de Latince, Süryanice, İspanyolca olarak verilmektedir. Devâların çeşitli dillerdeki – özellikle Arapça, Türkçe, Farsça; bazen de İtalyanca, Süryanice gibi- adlarının da arka arkaya verildiği, hatta bazen bölgesel karşılıklarının dahi yazıldığını söyleyebiliriz.
- 6- Devâların çeşitli dillerde verilen isimlerinden sonra, tabiatı, fiziki özellikleri (boyu, rengi, kokusu, şekli vs.), yetiştiği yerler (dağ, taşlık veya kumluk alanlar, denizde mi yoksa tatlı suda mı yetiştiği vs.), hangi türünün daha iyisi olduğu üzerinde durulur. Ancak verilen bu bilgiler her eser için standart değildir.
- 7- Devâların tanıtımı farklı kaynaklardan nakledilmiştir. Şahsi tecrübeye nâdiren rastlanır. Şöyle ki, bir devâ nakledilirken gerek ismi, gerek tabiatı, gerekse özellikleri konusunda kaynak olarak kullanılan bir veya birkaç eserin ya da yazarın adı verilerek tanımlama yapılmaktadır. Her devânın yukarıda ifade ettiğimiz fizikî özellikleri sıralandıktan sonra tıbbî özellikleri üzerinde durulur. Devânın hangi kısmından / kısımlarından faydalanılacağı, ne şekilde hazırlanacağı (dövme, herhangi bir sıvı içerisinde bekletme, kurutma vs.) gibi hususlar açıklanır.
- 8- Ancak devâların gerek fizikî gerekse tıbbî tanıtımının aynı eser içinde bile standart olmadığı görülmektedir. Bir devâyaya ayrılan bilgi bazen birkaç varak sürerken bir başka devâ için verilen bilgi iki üç satırda bitebilmektedir. Bu durum genellikle devânın şöhreti ve kullanım yaygınlığıyla ilgilidir.
- 9- Müfredât eserlerinde genellikle yer alan bilgilerden biri de devânın *mikdar-ı şerbeti*, *muslihi* ve *bedeli*'dir. Mikdar-ı şerbet, kullanılabilir ölçüdür. Meselâ akik için "...mikdar-ı şerbeti yarım dirhemdir. Bir miskale dek caizdir."⁵⁶ denilmektedir. Devânın muslihi, adı geçen devânın bazı zararlarını (yan etkilerini) giderebilecek devâ /devâlardır. Meselâ, defne yemişi, "...cigere ve etrafına muzıdır. Zerneng yani amberbaris ıslah ıder."⁵⁷ Devânın bedeli ise, adı geçen devânın bulunmadığı yerlerde, onun yerine kullanılabilir devâdır. Meselâ defnenin "...bedeli sâzec ya habbü'l-mahleb ya centiyana veya acı bademdir."⁵⁸

⁵⁶ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.103a.

⁵⁷ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*,v. 34b.

⁵⁸ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*,v. 225a.

- 10- Bu eserlerde verilen devâlar arasında çok farklı madde başlıklarına da rastlanabilir. Makalemizin başında da belirttiğimiz gibi gıdâlarla tedavi temel olduğu için zaman zaman -çok tafsilatlı olmasa da- yemek tariflerine rastlanmaktadır. Örnek olarak, “*Maklûbe*: un ve yumurda ile bişürürler bir taâmdir”; “*Magmûme*: badıncan kalyesidir”⁵⁹; “*Mustaba*: bozca aş dirler koyuca çorbadır ya piriçden iderler içine yogurd ve nane ve mi'denûs korlar veya bulgurdan iderler.”⁶⁰
- 11- Bunlardan başka su ve ekmek çeşitlerinin; ayrıca vücut azalarının; idrar, dışkı gibi ifrazatın veya kan, kıl gibi bedene müteallik diğer şeylerin de madde başlığı olarak verildiğini söyleyebiliriz.
- 12- Bu eserlerde sık rastlanan kaynaklar Dioskorides, İbn Sinâ, İbn Baytar, Davud el-Antakî gibi isimlerdir. El-Gafiki, el-Birunî gibi İslâm farmakolojisinin önemli isimlerine ve bunların eserlerine hemen hiç rastlanmamıştır.

The materia medica (*müfredat*)
and the use of simple drugs in Ottoman medicine

Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın

A brief historical review of medical treatment indicates that diseases were cured either by “simple” (*müfred*) or composed (*mürekkebe*) drugs derived from plants, minerals and various animal products. In this respect, the usage of these drugs has always been an issue of great interest in all cultures ranging from the Chinese, Indian, Islamic to the Western.

The present article is based on medical works compiled in Turkish between the XVth and XVIIIth centuries. It examines the concepts of simple drugs (*müfred deva*) and materia medica (*müfredat*), the use of ‘simple drugs’, and the principles followed in their application. The general characteristics of the works on simple drugs is elucidated. The article also aims to identify the significance of treatment with simple drugs in Ottoman medicine.

Key words: materia medica, Ottoman medicine, simple drugs; Anahtar kelimeler: müfred deva, müfredat eserleri, Osmanlı tıbbı.

⁵⁹ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.331b.

⁶⁰ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.235b.